

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ششم، شماره دهم، بهار و تابستان ۱۳۹۳

دینداری، برجسته‌ترین جلوه پایداری در جریان‌های انقلابی ایران با تکیه بر «نهضت مشروطه، دوره پهلوی و دفاع مقدس» * (علمی- پژوهشی)

دکتر حیدرعلی دهمرده

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زابل

کبری کشاورزی

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه زابل

چکیده

مفهوم مقاومت (پایداری) مفهومی عام در فرهنگ همه ملت‌ها، از جمله ایران است که نشأت گرفته از یک واکنش غیرارادی در برابر تهاجم (داخلی / خارجی) می‌باشد. در این‌باره، آثاری که از یک سو رسالت به تصویر کشیدن عوامل بروز انقلاب چون اختناق، استبداد داخلی و غصب سرمایه‌های ملی و از سوی دیگر پایداری همه اقشار جامعه به ویژه مردم را به عهده دارند با نام ادبیات پایداری شناخته می‌شوند. در این میان، توجه به عوامل مؤثر در تداوم مقاومت مردمی که در نهایت به پیروزی منجر می‌گردد از اهمیت شایانی برخوردار است. ایران اسلامی با روحیه انقلابی و استکبار ستیزی خود همواره به عنوان بهترین الگوی مقاومت سرمشق سایر جوامع قرار گرفته است. با توجه به اینکه کشور ایران به محض برکناری دوره پهلوی با تهاجم کشور عراق مواجه شد و با همان شرایط نامساعد توانست هشت سال به صیانت از باورها و ارزش‌های خود پردازد و در نهایت پیروزمندانه از میدان بیرون بیاید؛ لذا در این پژوهش، ضمن ارائه مباحثی پیرامون ادبیات پایداری به عوامل و بن‌مایه‌های مؤثر در تداوم میزان مقاومت و پایداری در ایران پرداخته شده است. یافته‌ها بیانگر این است که هرچند وجود عواملی چون داشتن عرق ملی و حس استقلال‌طلبی در روند موفقیت ایران تأثیرگذار بوده است لیکن، در هر برهه‌ای از تاریخ کشورمان از میان عوامل مؤثر، اصلی‌ترین بن‌مایه مقاومت و تداوم پایداری که موجبات پیروزی را فراهم گردانیده چیزی نیست جز، ایمان قوی و اعتقاد راسخ این ملت به موازین دینی و مذهبی.

واژگان کلیدی: دینداری، ادبیات پایداری، مشروطه، دوره پهلوی، دفاع مقدس.

h.dahmarde97@yahoo.com
keshavarzikobr@gmail.com

نشانی پست الکترونیک نویسندگان:

۱- مقدمه

دهخدا در لغت‌نامه خود معنای لغوی پایداری را چنین آورده است: «مقاومت، تاب، استقامت، ایستادگی، پافشاری، دوام» (دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل واژه). پس از به ثمر نشستن مجاهدت‌های ملت ایران و شکوفایی انقلاب اسلامی، مفهوم ادبیات پایداری در بین اهل قلم جایگاه ویژه‌ای یافت تا جایی که تعریف‌های هر یک از صاحب‌نظران از ادبیات پایداری را در نوشته‌های خود منعکس کردند؛ اما آنچه مسلم است این است که صاحبان این تعریف‌ها تنها در صورت گفتارشان با هم متفاوت هستند و در اصل معنا کاملاً با هم توافق دارند، بنابراین، در یک تعریف کلی و جامع می‌توان گفت:

«ادبیات پایداری، یعنی ادبیاتی که در وجوه سلبی ایجابی‌ای - چون نفی وضع ظالمانه موجود و ایجاد وضع عادلانه و دفاع از حق و نفی باطل ظهور پیدا می‌کند. ادبیاتی که می‌خواهد نظام ارزشی طاغوتی و جاهلی را استحاله کند و نظام ارزشی‌ای که بر مدار حق سبحانه تعالی است را نمایان کند و تجلی ببخشد» (عیسی نیا، ۱۳۸۶: ۸۵). ادبیات مقاومت در سرزمین‌های اسلامی، در شمار یکی از گونه‌های مفصل ادبیات اسلامی به شمار می‌آید و این مسأله خود گویای پیوند ناگسستنی پایداری و مؤلفه‌های دینی است. اندیشه‌های دین مبین اسلام که تجلی‌گاه آن، قرآن محمدی، سنت پیامبر (ص) و آموزه‌های اهل بیت (علیهم السلام) هستند، نمونه‌هایی بارز در زمینه برپایی عدالت و مبارزه علیه باطل محسوب می‌گردد و این امر در ادب مقاومت مردم ایران در مبارزه با استعمار (نهیضت مشروطه)، استبداد داخلی (دوره پهلوی) و جنگ تحمیلی (دفاع مقدس) به خوبی انعکاس یافته است؛ به بیان دیگر، پوشش اصلی همه آرمان‌های انقلاب ایران در دین و آموزه‌های دینی دیده می‌شود. قرآن کریم و آموزه‌های اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام) همواره دو منبع اساسی این انقلاب بوده‌اند که سبب رویش عنصر مقاومت و حماسه در کشور ایران گردیده‌اند. انقلاب‌های مردمی ایران و جلوه پایداری آنان در برابر تهاجم‌های داخلی و خارجی موجب گردیده تا همواره به عنوان الگویی برای کشورهای مسلمان قرار بگیرد.

۱-۱- بیان مسأله

انقلاب‌ها همگی در اثر نارضایتی مردم از نظام حاکم بر جامعه شکل می‌گیرند؛ بنابراین، ادبیات پایداری به کشور و مردم خاصی تعلق ندارد؛ لیکن، از بین جوامعی که هر کدام به طریقی نارضایتی خود را از نظام حکومتی حاکم به صورت جنبش‌های مردمی مطرح نموده‌اند کشور ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده به طوری که بسیاری از مسلمانان را برای برقراری حکومت اسلامی برانگیخته است و همواره با یادآوری مقاومت ملت ایران روحیه پایداری خود را حفظ کرده و به مبارزه خود ادامه داده‌اند؛ به عبارت دیگر، مهم‌ترین مسأله‌ای که موجب شده حرکت‌های انقلابی ایران از یک سو الگوی عملی دیگر کشورها قرار گیرد و از سوی دیگر توجه جامعه جهانی را به خود معطوف کند، چیزی جز، پایداری طولانی مدت ملت ایران نیست؛ بنابراین، کشف و بیان مؤلفه‌های مؤثر در تداوم پایداری ملت انقلابی ایران از اهمیت فراوانی برخوردار می‌باشد. در چنین شرایطی که از یک طرف ماهیت اصلی ادبیات پایداری کشور اسلامی ایران ریشه در ارزش‌های والای دینی داشته و در تار و پود این ارزش‌ها، استواری و ایستادگی در راه حق آمیخته شده است و از طرف دیگر در عصری قرار گرفته‌ایم که پوچی و تهاجم فرهنگی پایه‌های جامعه اسلامی را هدف قرار داده و جنگ نرم را جایگزین جنگ مسلحانه کرده است؛ بنابراین، رسالت اهل قلم این است که به جای اسلحه قلم در دست گرفته و با بها دادن به ارزش‌های فرهنگی - دینی این ملت همیشه در صحنه، در حفظ جان‌فشانی‌ها و ایشارگری‌های ایشان در جریان‌های پایداری بکوشند و الگوهای دینی - مذهبی را که به منزله قوه محرکی هستند که همواره ملت ایران را در پیشبرد اهداف استقلال طلبانه و حفظ روحیه پایداری و مقاومت یاری رسانده‌اند بیشتر معرفی نمایند.

تحقیق حاضر بر آن است تا ارتباط تنگاتنگ ادبیات پایداری و دینداری را مورد واکاوی قرار داده و به سؤالات ذیل پاسخ دهد.

- مقاومت و پایداری ملت ایران در جریان‌های انقلابی (نهضت مشروطه، دوره پهلوی و دفاع مقدس) از کجا نشأت گرفته است؟

– اصلی‌ترین عامل در حفظ تداوم پایداری ملت ایران در برابر تهاجم‌های داخلی و خارجی چه بوده است؟

– با در نظر گرفتن شرایط امروز جهان و موضع‌گیری‌های دشمنان ایران اسلامی و با عنایت به روحیه مقاومت ملت ایران چه راهکارهایی برای مقابله با آنان وجود دارد؟

این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی است، ابتدا توضیحاتی راجع به ادبیات پایداری ارائه می‌دهد و به مباحثی درباره حرکت‌های مردمی و انقلابی ملت ایران می‌پردازد، سپس با واکاوی جریان‌های انقلابی (نهضت مشروطه، دوره پهلوی و دفاع مقدس) به ذکر جایگاه دین و دینداری به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه‌های پایداری مردم ایران پرداخته و در نهایت راهکارهایی برای حفظ روحیه مقاومت ملت ایران جهت مقابله با استکبار جهانی ارائه می‌دهد.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در ارتباط با پیشینه تحقیق شایان ذکر است که درباره ادبیات پایداری تاکنون مقالات زیادی نوشته شده است که در برخی از آنها نسبت به ارتباط دینداری و ادبیات پایداری نکاتی را به صورت مختصر مطرح نموده‌اند. همچنین مقالات پذیرفته شده در همایش‌های ادبیات پایداری به کوشش آقای دکتر احمد امیری خراسانی تحت عنوان «نامه پایداری» به چاپ رسیده است؛ اما از میان نگارندگان، مقاله‌های پایداری دکتر تورج زینی‌وند، در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی و تحلیل تطبیقی ریشه‌های دینی ادبیات پایداری (عربی و فارسی)» به ذکر نکاتی در دینداری در ادبیات پایداری ایران پرداخته است که ایشان هم نقش دینداری را به صورت عمیق مورد بررسی قرار نداده است. لازم به ذکر است که تاکنون در ارتباط با دینداری به عنوان اصلی‌ترین عامل در تداوم پایداری ملت ایران، پژوهش مستقلی انجام نگرفته است.

۲- بحث

معمولاً در بین جوامع گفته می‌شود «انقلاب‌ها در شرایطی رخ می‌دهد که آرمان توده‌ها در معرض مخاطره قرار گرفته و رژیم حاکم؛ حاضر و قادر به درک خواسته‌های مردم نباشد. به بیان دیگر، انقلاب‌ها در شرایط تخاصم با وضع موجود رژیم حاکم که پیوستگی آهین با وضع موجود جهانی دارد، به پیروزی می‌رسند و آن‌گاه مسأله صدور تجارب انقلاب به کشورهای پیرامون و کل جهان موضوعیت می‌یابد» (خمینی، ۱۳۸۴: ۱). تجربه‌های پایداری ایران اسلامی در طی سال‌های اخیر از نهضت مشروطه گرفته تا براندازی دوره پهلوی و دفاع مقدس از این قانون کلی تبعیت کرده و پس از برکناری رژیم دیکتاتور پهلوی به دلیل مشخصه‌های آرمانی که داشته، موجب گشت که جریان انقلاب اسلامی ایران به صورت خیلی جدی مطرح گردد و نظر جامعه جهانی را به خود جلب نماید. دامنه توجه جهانیان به مسأله انقلاب اسلامی ایران زمانی وسیع‌تر شد که بلافاصله پس از سرنگونی دوره پهلوی با تجاوز کشور عراق مواجه شده و با وجود آن شرایط سخت توانسته هشت سال به دفاع از ارزش‌ها و باورهای خود پردازد و سرانجام به پیروزی دست یابد؛ لذا، برای روشن‌تر شدن عوامل دخیل در پیروزی ملت ایران ابتدا باید در پی یافتن منشأ مقاومت و پایداری حرکت‌های انقلابی این ملت بود.

ایران، ملتی است دیندار و خداترس که در هر امری محوریت را بر پایه دین قرار می‌دهد؛ چنان‌که واضح و مبهرن است دین اسلام دین خاتم است و خاتمیت آن به سبب معارف و احکامی است که هم جهان شمول و هم در تمام گذر زمان تا قیامت جوابگوی نیازهای بشر می‌باشد. آموزه‌های دینی با خواست قلبی و فطری انسان‌ها پیوند دارد؛ چراکه همواره بشر خواستار عدالت بوده و بیشتر دولتمردان در طول تاریخ با ندای عدالت‌خواهی و عدالت گستری قیام کرده و پس از کسب قدرت و حکومت فوراً لباس استبداد به تن کرده‌اند و بشر در رؤیاهای خود به دنبال عدالت بوده است (قادری، ۱۳۹۰: ۱۷۱). با توجه به مباحث مذکور باید گفت: ایران به عنوان کشوری با تمدن و فرهنگ غنی از دیر باز تاکنون با تکیه بر موازین مذهبی و دینی و با توسل به ائمه و یادآوری مصائب

ایشان، با انواع استبدادهای داخلی و خارجی مقابله کرده است. و در این راه آموزه‌های دینی را چون فانوسی در پیش خود گرفته و در پرتو انوار الهی حرکت انقلابی خود را در مسیر تاریک استبداد و ظلم طی کرده تا سرانجام به پیروزی رسیده است.

نگاهی به کتاب تاریخ ایران به خوبی آشکار می‌کند که ایران «در اولین درگیری امپراطوری با پیرامون کلی خود» (غیر از درگیری با اقوام عاصی) یک درگیری مذهبی بوده و آن زمانی صورت گرفت که در شرق، امپراطوری چین مذهب بودا را دین رسمی خود اعلام نمود و در غرب، امپراطوری رُم به مسیحیت گروید و آن را در سال (۳۱۳) میلادی مذهب رسمی خود قرار داده بود. ایران ساسانی نیز که از آغاز قرن سوم میلادی دین زرتشتی را بازسازی و آن را جیل‌المتین امپراطوری خود قرار داده بود. پس از مشاهده قدرت سیاسی-مذهبی همسایگان خود، دست به سخت‌گیری‌های زیادی برای حفظ دین زرتشت زد» (نقیب زاده، ۱۳۷۹: ۱۱).

از این نمونه تاریخی به خوبی معلوم می‌شود که ملت ایران نسبت به دین و مذهب که از باورهای اعتقادی ایشان محسوب می‌شود، حتی در سخت‌ترین شرایط با تمام توان خود به مقابله می‌پردازد و هرگز اجازه نمی‌دهد سرمایه مذهبی-دینی‌اش به تاراج رود و این مسئله تازه‌ای نیست؛ بلکه ریشه در تاریخ اولیه این سرزمین دارد. به گواهی تاریخ، ایران ملتی است که کالبدش با روح دینی سرشته شده و عامل موفقیت آن در گرو تعهد به همین موازین دینی و مذهبی است؛ چنان‌که از نظام پادشاهی تا کنون در هر برهه‌ای از تاریخ کشورمان که سلطنت یا حکومتی دوام و قوام یافته به دلیل بنای حکومت بر همین اصول دین بوده است. بهترین گواه برای این گفته، سخنان داریوش در کتیبه بیستون می‌باشد، به گونه‌ای که بارها به عبارتهایی چون «به خواست خدا اهورامزدا من شاه هستم» یا مضامین شبیه به این از قبیل «خدای بزرگ اهورامزدا» یا «اهورامزدا فرمانروایی را به من داده است» برمی‌خوریم (ماری کن، ۱۳۸۷: ۳۲۳). بنابراین، می‌توان گفت که تاریخ تأثیر پذیری ایرانیان از دین و آموزه‌های آن، قدمت چندین و چند ساله

دارد که سخنان داریوش بزرگ - شخصیت شهیر تاریخ و فرهنگ ایران - مهر تأییدی بر این ادعا می‌باشد.

نکته قابل ذکر در ارتباط با ملت ایران این است که از دیرباز به این باور رسیده بودند که اعتماد و تسلیم، مبانی راستین مذهب به شمار می‌روند و رمز موفقیت ایشان در طول سال‌هایی که با تهاجمات (داخلی / خارجی) رو به رو شده‌اند، تنها چنگ زدن به ریسمان محکم قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) خواهد بود و سرانجام در سایه وحدت کلمه و اطاعت از ولی فقیه و رهبر معظم انقلاب به پیروزی دست می‌یابند. «دیانت توحیدی اسلام حقوق و وظایف و فرائض و اختیارات مؤمن را داشته است و بنابراین وی در چارچوب قوانین شرع هویت می‌یابد و مخاطب اسلام، جامعه بشری مرکب از همه انسان‌هاست» (ستاری، ۱۳۸۷: ۹۹).

۲-۱- منشأ مقاومت ایران

مقاومت و پایداری زمانی در انسانها ایجاد می‌گردد که با روحیه تکلیف و مسئولیت‌پذیری قرین باشد؛ چنان که یکی از بارزترین ویژگی‌های سبکی ادبیات مقاومت به لحاظ اندیشه، «عرفانی - حماسی» است چرا که خاستگاه آن عرفان متعالی است؛ به عبارت دیگر، ادبیات مقاومت به لحاظ اندیشه از گم‌شده‌ای حکایت دارد که از آرمان‌های طبیعی فراتر است. و مفهوم اسلامی آن، قرآن است مهم‌ترین اصول و مبانی عرفان حماسی می‌باشد.

با توجه به مباحث ذکر شده باید گفت که منشأ مقاومت ایران ریشه در تعالیم قرآن کریم و سیره ائمه (علیهم السلام) دارد. به عنوان نمونه در قرآن کریم آمده است «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانَتْهُمْ بَيَانًا مَرصُوصًا» (همانا خداوند آن مؤمنان را که در صف جهاد کافران مانند سد آهنین همدست و پایدارند، بسیار دوست می‌دارد (صف / ۴). مفاهیم قرآنی در تقویت روحیه پایداری و استقامت مردم مؤمن ایران بسیار اثرگذار بوده است؛ به طوری که در مورد ستایش قیام ستم‌دیدگان و دعوت ایشان به مبارزه می‌فرماید: «أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ»: (رخصت (جنگ با دشمنان) به

جنگجویان (اسلام) داده شد؛ زیرا آنها از دشمن سخت ستم کشیدند و خدا بر یاری آنها قَدَر است» (حج/۳۹).

سخنان ائمه (علیهم السلام) و پیشوایان دین پس از قرآن محمّدی از مهم‌ترین عوامل در ایجاد و تداوم روحیّه پایداری و مقاومت این ملت مسلمان و موّحد بوده است؛ چنان‌که گنجینه نهج البلاغه که حاوی سخنان گهربار امام علی (ع) است در زمینه سیاست و جنگاوری سرشار از رهنمودهایی است که با تلفیق عشق و حماسه همواره نقطه قوتی برای حفظ و استمرار مقاومت ملت ایران بوده است. زینی‌وند شاخص‌های اساسی دیدگاه امام علی (ع) را جمع به پایداری در نهج البلاغه را این‌گونه بیان می‌کند:

«الف) استقامت مرز میان انقلابیون و فرصت طلبان، ب) از صفت‌های مجاهدان و شهیدان، ج) استقامت رمز پیروزی و رستگاری، د) سرزنش یاران و ملت سست پایه» (امیری خراسانی، ۱۳۸۹: ۷۱۳-۷۱۲). هم‌چنین، امام علی (ع) بارها در خطبه‌های غرّای خود جهاد در راه خدا را فضل نهاده و امت خویش را به آن دعوت می‌نماید؛ چنان‌که در خطبه (۲۷) چنین می‌فرماید: «أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، فَتَنَّهُ اللَّهُ لِمَا خَصَّه أَوْلِيَاءَهُ. وَهُوَ لِبَاسِ النَّقْوَى، وَدِرْعُ اللَّهِ الْحَصِينَةُ، وَجُنْتَةُ الْوَثِيقَةِ» (پس از ستایش پروردگار؛ همانا جهاد در راه خدا دری از درهای بهشت است که خدا آن را به روی دوستان مخصوص خود گشوده است. جهاد، لباس تقوا و زره محکم، و سپر مطمئن خداوند است) (امام علی علیه السلام، ۱۳۸۶: ۵۰).

۲-۱-۲- عاشورا، الگویی برای خلق حماسه انقلاب

از دیگر مباحث دینی- مذهبی که از منابع الهامات پایداری کشور ایران قرار محسوب می‌شود و تأثیر آن غیر قابل انکار است، حماسه خونین عاشورای حسینی است تا جایی که می‌توان گفت بین فرهنگ جنگ و عاشورا ارتباطی محکم برقرار است.

قیام آزادی بخش سیدالشهداء (ع)، از جایگاه والایی در تاریخ دینی کشورمان برخوردار است و از عوامل بسیار مهم در ایجاد انگیزه برای مقاومت این

ملت در برابر تجاوز بیگانگان محسوب می‌شود. نهضت مشروطه، دوره پهلوی و دفاع مقدس همگی الگوی پایداری خود را از بطن حوادث دینی- تاریخی گرفته‌اند. همان‌طور که امام حسین (ع) برای صیانت از آرمان‌های دینی و اسلامی همه سرمایه‌های جانی و مالی خود را در طبق اخلاص گذاشته و در راه برقراری دین و عدالت (اجتماعی، سیاسی و ...) فدا کرد، ملت ایران نیز، با تأثیر پذیری از قیام ایشان، انقلابی را که مقدمات آن در دوران مشروطه پی‌ریزی شده و در زمان پهلوی قوت گرفته بود، سرانجام در جنگ هشت ساله دفاع مقدس به راه انداختند تا بار دیگر جهانیان شاهد حماسه‌ای حسینی باشند.

۲-۲- ریشه‌های پیدایش انقلاب مشروطیت

انقلاب مشروطه یکی دیگر از وقایع مهم تاریخ ایران است که سرفصل جدیدی را برای کشور ایران گشود. زمینه‌های بروز این حرکت انقلابی را از یک سو باید در رفتار مستبدانه و بی‌کفایتی حکومت قاجار و از سوی دیگر تحولات اجتماعی ایران دانست اما از بین اقشار مختلف جامعه ایران، قشر روحانی به فضای اختناق آور آن روزگار معترض شده و افکار عمومی را نیز به اعلام مخالفت ترغیب نمودند تا جایی که آیت‌الله طباطبایی و آیت‌الله بهبهانی اقدام به تشکیل انجمن آزادی‌خواهان کرده و اولین جرعه ظهور انقلاب مشروطه به وسیله رهبران دینی زده شد (بخشی، ۱۳۹۲: ۴۸). به بیان دیگر، علمای مشروطه‌خواه اساس بحث‌های سیاسی خود را بر پایه قوانین اسلامی پی‌ریزی و موضع مذهبی خود را اعلام کردند و بر ضد رژیم استبدادی حکام، که از نظر آنان مسبب آن غیردینی بود، برخاستند (حائری، ۱۳۸۱: ۱۲۹).

بنابراین، پایه اصلی این انقلاب نیز همچون سایر حرکت‌های انقلابی ایران بر مبنای اسلام و اصل دینداری مردم بنا شد؛ از این رو، از زاویه دید این علما «همراهی با مخالفان مشروطه و اطاعت حکمشان در تعرض به مجلس به منزله اطاعت یزیدبن معاویه است»؛ تا جایی که رفتن به تبریز برای سرکوب مشروطه- خواهان در جریان استبداد صغیر «به منزله جنگ با امام زمان» و بستن راه خوار و بار بر مردم آن شهر «در حکم بستن آب فرات به روی اصحاب سیدالشهداء (ع)»

است (کسروی، ۱۳۷۶: ۷۲۹). و «همراهی با مخالفان اساس مشروطه، هر که باشد، محاربه با امام زمان (عج) است» (ملک زاده، ۱۳۲۸: ۴۹).

در واقع، دینداری و دین‌پروری ملت ایران، عاملی است که از ابتدای مشروطیت تا انتهای آن همراه و یاور این نهضت بوده است؛ به طوری که برجسته‌ترین ابزارهای رهبران این نهضت همواره، با استناد به امام عصر (عج)، حضرت سیدالشهداء (ع) و یاران ایشان و نیز خود رسول اکرم (ص) بوده است و نهاد روحانیت شیعه در طیف گسترده‌ای از پایگاه اجتماعی حضور داشته و به علت کارکرد مذهبی همواره میان قشرهای چیره‌دست و توده‌های مردم واسطه بوده‌اند؛ به همین دلیل، روحانیون با نماد سازی مذهبی نقش مهمی در نگهداشت اجتماعات مردمی برای اعتراض به وضعیّت حاکم بر جامعه داشتند (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۸: ۵۴)؛ از طرف دیگر، چون «روحانیان از ستم فئودالی و محرومیت مردم آگاهی داشتند؛ لذا اکثر نمایندگان روحانی دودن پایه منعکس کننده روحیه توده مردم بودند و به حکم ضرورت در رأس جنبش‌های مردم قرار گرفتند» (آرید و ویچ گرانوسکی و دیگران، ۱۳۸۶: ۳۳۸). اما حضور پیوسته مردم در صحنه مشروطه رابطه‌ای تنگاتنگ با سازگاری این انقلاب با موازین دینی داشت، چنان‌که آقای طباطبایی در مقاله خود تحت عنوان «دلایل سازگاری حکومت مشروطه با مبانی اسلامی در اندیشه سیاسی آخوند خراسانی» در زمینه تأثیرگذاری دین در شکل‌گیری نهضت مشروطه چنین می‌گوید:

«مهم‌ترین اقدام علما و مراجع بزرگ دینی همچون آخوند خراسانی و علّامه نائینی در مشروطه، تئوریزه کردن مفاهیم مرتبط با مشروطیت که خاستگاه غربی داشت و تطبیق آن با آموزه‌های اسلامی و بومی‌سازی این مفاهیم بود که اگر تلاش علما برای سازگار کردن مشروطه با مبانی اسلامی نبود، مشروطه مورد استقبال قرار نمی‌گرفت و آن همه مجاهدت‌هایی که مردم برای استقرار نظام مشروطه و مبارزه با استبداد انجام دادند، رخ نمی‌داد» (طباطبایی، ۱۳۹۱: ۳۸).

امام خمینی (قدس سره) که مرید راستین مکتب عاشورایی بوده است همواره با یادآوری مصائب عاشورا سعی در تشویق مردم برای حفظ پایداری خود در برابر

مشکلات کرده‌اند. در جریان سرکوبی دوره پهلوی چه بسیارند خانواده‌هایی که بی‌سرپرست شدند و مادرانی که جوانان آنها در برابر دیدگان‌شان پریر شد؛ اما سرمشق این ملت رنج کشیده و غم دیده فرهنگ عاشورا بوده است. آن‌گاه که به یاد مصائب حضرت زینب می‌افتادند که چگونه در اندک زمانی، عزیزترین افراد خانواده‌اش در پیش چشمانش یکی پس از دیگری در راه خدا و آرمان‌های دینی جان باختند.

۲-۳- برخی از مهمترین وجوه مشترک فرهنگ عاشورا و فرهنگ پایداری در ایران

الف) نهضت عاشورا و جریان‌های انقلابی ایران همگی به منظور دفاع از حریم ارزشها و حفظ اسلام و رضای پروردگار شکل گرفت.

ب) رهبر این حرکت‌های پایداری، فرزندان پیامبرانند، چنان‌که همان صلابت، پایداری، ذلت‌ناپذیری و شهادت‌طلبی که در وجود مبارک ابا عبدالله الحسین (علیه السلام) مشاهده می‌شود، در وجود امام خمینی (قدس سره) تجلی یافته است.

ج) روحانیت و مردم مذهبی ایران یاران رهبر امام خمینی (قدس سره) بودند که همچون شهیدان کربلا، کانون عرفان و محبت الهی‌اند که سرشار از ذوق شهادت بودند؛ بنابراین، معمار کبیر انقلاب ما با تکیه بر فرهنگ عاشورا، الگوی اولیه خود را از قرآن گرفت و با زمزمه مفهوم آن در گوش ملت ایران زمینه‌های بروز انقلاب شکوهمند اسلامی و در نهایت پیروزی آن را فراهم کردند. امام خمینی (قدس سره) با استشهاد به آیه «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»: (و خدا حال هیچ قومی را دگرگون نخواهد کرد تا زمانی که خود آن قوم حالشان را تغییر دهند) (رعد/۱۰). موفق گردیدن نظام حاکم بر ملت ایران را تغییر داده و به نظام جمهوری اسلامی مبدل گرداند.

۲-۴- مؤلفه‌های پایداری از دیدگاه امام خمینی (قدس سره)

واکاوی چگونگی روند انقلاب اسلامی نشان از آن دارد که مؤلفه‌های پایداری از دیدگاه رهبر کبیر انقلاب عبارت از: «خدا باوری، خود باوری، پر

اهمیت تلقی کردن شکست‌های خُرد، بیداری، ایجاد تحوّل روحی و زنده نگه‌داشتن روح ایمان، هشیاری، الگو داشتن و نترسیدن و نهراسیدن از دشمن» است (عیسی‌نیا، ۱۳۸۶: ۱۰۴ - ۹۸).

چنان‌که ملاحظه می‌شود با دقت در الگوی پایداری امام خمینی (قدس سره) به خوبی استنباط می‌شود که لازمه پایداری، داشتن یک الگوی کامل است که سایر مؤلفه‌های پایداری را نیز تحت الشعاع قرار می‌دهد. بی‌شک، منظور امام از داشتن الگو را باید در قرآن کریم و مفاهیم دینی - مذهبی جست‌وجو کرد. از آنجا که انقلاب اسلامی ایران انقلابی مردمی است؛ لذا، امام در فرمایش‌های خود یادآوری می‌کند که چون عمل انقلابی ما بزرگ بود، مسلماً مشکلاتی را در پی خواهیم داشت؛ در نتیجه مردم ایران را به الگوگیری از مردان و زنان دینی دعوت می‌کند که در قیام‌هایشان تا آخر پایدار ماندند و این‌گونه امام به ملت ایران در سایه تعالیم دینی اطمینان و اعتماد به نفس می‌داد تا هر چه بیشتر و بهتر در نهایت صبر و شکیبایی بتوانند در مقابل تهاجمات پایداری کنند. امام خمینی (قدس سره) در این باره می‌فرماید:

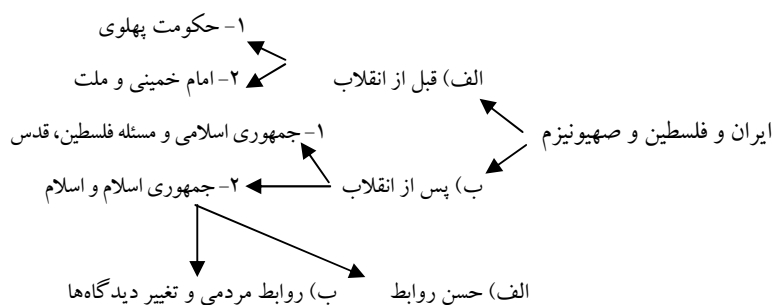
«پیامبر [یک بشر است، اما می‌بیند و وظیفه دارد، یعنی بشری است که خدا برای او وظیفه تعیین کرده است؛ این اسلام را فرستاده است و به او امر کرده است که باید استقامت کنی (فَأَسْتَقِمْ كَمَا أَمَرْتُ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ) (همان: ۱۰۵).

۲-۵- بازتاب عملکرد انقلاب ایران در جامعه جهانی و تأثیر آن بر ملل

اسلامی

پیدایش جریانی به نام انقلاب و فراگیر شدن ابعاد آن در سطح جهانی هم‌چنین پیروزی‌های انقلاب‌های داخلی (مشروطه و دوره پهلوی) و خارجی (دفاع مقدس) ایران اسلامی، بهت و حیرت در افکار جهانی را برانگیخت و طیف وسیعی از کشورهای اسلامی و عربی نسبت به آن واکنش‌هایی به مقتضای سیاست و دیدگاه خویش نشان داده‌اند. در این میان، برخی از جوامع اسلامی حرکت‌های انقلابی ایران را سرمشق خود قرار داده‌اند.

ملت ایران، وجه غالب اقدامات انقلابی خود را بر مؤلفه‌های دینی قرار داده بود تا جایی که می‌توان گفت پیروزی انقلاب اسلامی ایران نمونه تحقق یافته وعده‌های راستین حق تعالی در قرآن محمدی می‌باشد که بارها بر نگرش جوامع اسلامیت‌آثیر گذاشته و در نهایت الگوی عملی ایشان قرار گرفته است؛ بنابراین، از جمله بارزترین نمونه‌های این تأثیرگذاری، الگوگرفتن فلسطین اشغالی از ایران است که چندین سال است برای حفظ ارزش‌های ملی و دینی خود حرکت انقلابی‌اش را راه‌اندازی کرده و همواره ایران را سرمشق خود قرار داده است. در این زمینه ثواقب «شمای کلی ارتباط حرکت انقلابی ایران و فلسطین (چه قبل از پیروزی و چه پس از پیروزی انقلاب) را به صورت زیر تقسیم بندی کرده است:

(ثواقب، ۱۳۸۱: ۷).

۲-۶- دینداری، رمز موفقیت امام خمینی (قدس سره) در راه اندازی انقلاب

«در واقع، [آیت الله] خمینی (قدس سره) برای انقلاب اسلامی همان است که لنین برای انقلاب بلشویکی، مائو برای انقلاب چین و کاسترو برای انقلاب کوبا بود» (آبراهامیان، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۹۰). در این راستا، با توجه به اصل دینداری حرکت‌های انقلابی ایران، وصایای امام خمینی (ره) و مضامین اعلامیه‌های به جا مانده از آن زمان همچون آئینه‌ای است که سیمای امام را به عنوان یک عالم دینی واقف به اسلام و مؤلفه‌های دینی و مدبّر انعکاس می‌دهد که صلاحیت بسیار زیادی در تجزیه و تحلیل مسائل مذهبی داشته‌اند. به طور کلی ویژگی‌های عمده پیام‌ها و رهنمودهای ایشان به قرار زیر می‌باشد:

«۱- اصولی بودن؛ ۲- قابلیت بسط و اشاعه داشتن؛ ۳- حیات‌بخش و شور انگیز بودن؛ ۴- غیر قابل انکار بودن ۵- محکم و استواری ۶- جامع و کامل بودن ۷- هماهنگی با مقتضیات عصر جدید ۸- مطابق با نیازهای مردم امروز» (حسینی بلخی، ۱۳۸۳: ۶۷).

رمز موفقیت رهبر کبیر انقلاب در براندازی حکومت دو هزار و پانصد ساله دوره پهلوی که در عین حال محکم و غیر قابل تسخیر به نظر می‌آمد و از طرف دیگر شاه از حمایت بسیار زیاد حامیان خارجی خود برخوردار بود، چیزی نیست جز، تکیه بر نیروی لایزال الهی و همچنین توسل به امام زمان (عج) و تطبیق مفاهیم قرآنی و دینی با افکار روحی و توان جسمی ملت ایران که موج خروشان ناشی از بیداری اسلامی مردم را با ارشادهای خود به سان موجی از تحرک بر ضد دوره پهلوی به راه انداخت.

برای اثبات این امر (دینداری، اصلی‌ترین عامل در ایجاد و حفظ استمرار پایداری ایران در برابر تهاجمات [داخلی / خارجی]) گفته معمار انقلاب اسلامی ایران، بهترین و مستدل‌ترین سند گویا است. ایشان همواره بر این نکته اصرار داشتند که دینی را که ما از آن نام می‌بریم، نه تنها از سیاست جدا نیست؛ بلکه سیاست جزء لاینفک آن است. چنان که در این باره فرموده‌اند:

«حکومت، که شعله‌ای از ولایت مطلقه رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم - است، یکی از احکام اولیه اسلام و مقدم بر تمام افکار فرعی، حتی نماز و روزه و حج است (عیسی نیا، ۱۳۸۶: ۶۸).

همچنین در تأیید گفته امام، در تعالیم اسلام و قرآن یک نوع خودی بیان شده که در انسان وجود داشته است و کسانی که نتوانسته‌اند این حقیقت را دریابند، در زیان و خسران آشکار گرفتار هستند؛ چنان که خداوند تعالی در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسَرُوا وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»: (زیانکاران کسانی هستند که نفوس خود و اهل بیت خود را در روز قیامت به زیان و عذاب انداخته‌اند) (شوری / ۴۵).

امام خمینی (قدس سره) با تکیه بر همین مفاهیم قرآنی یک ایدئولوژی فراهم کردند و ملت ایران را بر پایه آن به شناخت و احیای (خودی) انسان رهنمون ساختند و نتیجه این معرفت، به قیام علیه باطل منجر شد و در نهایت موجبات پیروزی را فراهم گردانید.

۲-۷- مبانی انقلاب اسلامی از نظر قرآن کریم

در بحث از دینداری ملت مسلمان ایران، همان‌طور که در مباحث پیشین گفته شد مهم‌ترین منبع که ایشان در طی اعصار بدان توسل جسته‌اند، کتاب آسمانی قرآن کریم است که همواره اثر آموزه‌های آن بر همه جنبه‌های زندگی ایشان سایه افکنده است؛ چرا که مضامین نهفته در قرآن کریم به سان معلم آگاهی است که در هر زمینه‌ای برای سؤالات و مشکلات انسان‌ها بهترین جواب و راهکار را ارائه می‌دهد؛ لذا، از نظر سیاسی - نظامی نیز دارای مفاهیم ارزشمندی است که ملت دین‌پرور ایران به رهبری امام خمینی (قدس سره) به بهترین شکل ممکن از آن الگو گرفته و راهکارهای آن را در نیل به اهدافشان به کار بستند. از جمله مبانی انقلاب اسلامی ایران از منظر قرآن کریم عبارتند از:

- «نظام آفرینش بر پایه حق استوار بوده و بطلان را در آن راهی نیست:» «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ» (حجر/۸۵).

- هر سنتی که با میزان حق تعالی سازگار نباشد، محکوم به زوال بوده و دیگر سنت‌ها توان رویارویی با حق را نخواهند داشت. «قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فِي الْأَرْضِ فَأَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران/۱۳۷).

- «اصول همیشگی نظام آفرینش همواره بر سنت غیر قابل زوال الهی (پیروزی قیام حق و نابودی باطل) استوار است که نه به جهت زمان و نه به لحاظ افراد تغییر پذیر می‌باشد، و همواره در همه ادوار تاریخ و جوامع گوناگون برقرار خواهد بود. «فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (فاطر/۴۳).

- قیام آن‌گاه حق است که زیر بنای آن در اعتقادات راسخ به معارف الهی استوار باشد. «كَلِمَةً اللَّهُ هِيَ الْعُلْيَا» (توبه/۴۰).

- انقلاب برای حکومت حق، نه تنها با باطل سازش نمی‌کند؛ بلکه به هیچ باطلی فرصت عرض اندام نمی‌دهد. «قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ مَا يُبَدِّئُ الْبَاطِلَ وَ مَا يُعِيدُهُ» (سبأ/۴۹).

- چون طبق قرآن پیروزی از آن حق است پس جامعه‌ای می‌تواند به آن دست یابد که هم به لحاظ مبانی اعتقادی ایمان کامل داشته و هم به لحاظ اسلامی دارای برنامه صحیح باشد و آنان که به تبه‌کاری‌های اخلاقی و اجتماعی آلوده‌اند، هرگز طعم پیروزی را نخواهند چشید.

- از دیدگاه قرآن قدر مسلم آن است که در نهایت حق پیروز و باطل رفتنی است. «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (إسراء / ۸۱).

- در مکتب قرآنی، مهم‌ترین عامل پیروزی «اتحاد» است که برای معنای ظاهری آن (گرد هم آمدن) لازم است دلها به هم مرتبط گردد» (شاهجویی، ۱۳۷۸: ۲۵-۲۱). بنابراین می‌توان گفت که این الگو قابل تعمیم برای همه جریان‌های انقلابی ایران است.

۲-۸- راهکارهای پیشنهادی برای حفظ روحیه تداوم پایداری و ظلم ستیزی ملت ایران در برابر استکبار جهانی

انقلاب اسلامی ایران یک قیام دینی بوده و نتایج معنوی بسیاری در پی داشته است؛ چنان که می‌توان گفت با بعثت پیامبر(ص) قابل مقایسه می‌باشد. همان‌طور که پیامبر جامعه جاهلی آن زمان را بر اساس احکام الهی به یک جامعه کامل تبدیل کردند در عصر حاضر، امام خمینی (قدس سره) نیز به پیروی از سیره نبوی، جامعه ایران را که به نوعی هم‌ردیف با جامعه زمان پیامبر(ص) بود به جامعه‌ای کامل تبدیل نمودند (رحمانی، ۱۳۸۳: ۱۳۸). بنابراین، بهترین راهکارها برای حفظ دستاوردهای انقلاب و حفظ روحیه پایداری ملت ایران عبارتند از:

— توجه به مفاهیم و آموزه‌های قرآنی‌آورد آوری آیاتی از قرآن کریم در سخنرانی‌های مسئولان سیاسی مملکت که حاوی معرفی الگوهای پایداری برای مردم هستند. مانند «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي الرَّسُولِ اللَّهُ أَسْوَةٌ حَسَنَةً» (البته شما را در

اقتدای به رسول خدا چه از رهبر و چه در مقاومت با دشمن سفارش می‌کنم)
(احزاب / ۲۱).

- توجه به آموزه‌های امام حسین(ع) از جمله در فرایز از نامه ایشان به سران قبایل بصره که در تقویت روحیه تداوم پایداری مردم می‌تواند مؤثر باشد. از جمله: «... أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْكِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ فَإِنَّ السُّنَّةَ قَدْ أَمَّيَّتْ وَ الْبِدْعَةَ قَدْ أَحْيَيْتْ؛ ... من شما را به کتاب خدا و سنت پیامبرش دعوت می‌کنم. همانا سنت پیامبر رو به تابودی گذاشته است و بدعت زنده شده است» (یزدی، ۱۳۸۸: ۲۳۹).

- پس از قرآن و سخنان ائمه، اطاعت از ولایت فقیه بهترین راهکار می‌باشد چنان‌که «امام خمینی (قدس سره)، یک گسست کلی در گستره جهان ترسیم کرده بودند؛ ولی در هر مرحله تاریخی که اتفاق نظری بر سر مسایل اصولی حاصل می‌شد از پذیرش همیاری و همکاری سایر گروه‌ها دریغ نمی‌ورزیدند؛ با این حال، ایشان هرگز از اصول جهان‌بینی و اندیشه سیاسی خود که مبتنی بر نظریه ولایت فقیه بود، عدول نمی‌کردند» (شاه علی، ۱۳۹۰: ۱۶۶).

۳- نتیجه‌گیری

نتیجه این پژوهش به شرح ذیل است:

- ۱ - منشأ تمام حرکت‌های انقلابی ملت ایران پس از باستان، قرآن و اعتقاد راسخ این مردم دین‌پرور به خداوند متعال و آموزه‌های دینی می‌باشد؛ چنان‌که نهضت مشروطه با جنبش رهبران دینی (روحانیان) آغاز و با تکیه بر هماهنگی موازین دینی با انقلاب مشروطه به نتیجه رسید. در دوره پهلوی و دفاع مقدس نیز به رهبری دینی امام خمینی (قدس سره) شروع و به پیروزی منتهی شد.
- ۲ - همان‌طور که گفته شد منشأ حرکت‌های انقلابی، موازین دینی است و بی‌شک، تنها عامل در پیشبرد روند آن‌ها چیزی جز دینداری ملت ایران نیست؛ چنان‌که در دوران استقامت مردم در دوره پهلوی با وجود نبود امام، مردم با توسل و استغاثه به همین دینداری خویش توانستند با وجود انواع شکنجه‌ها دوام بیاورند.

یا در جنگ تحمیلی تنها روحیه مذهبی مردم بود که ایشان را به جبهه‌های نبرد کشانید.

۳ - در عصر امروز که دشمنان اسلام و ایران، بیشتر حرکت‌های انقلابی سایر کشورها را متأثر از انقلاب‌های ایران می‌دانند، بهترین راهکار برای حفظ روحیه پایداری ملت ایران در مرتبه نخست، تکیه بر همان اصل دینداری است؛ یعنی پیروی از آموزه‌های قرآن کریم و سخنان اهل بیت (علیهم السلام) و در مرتبه بعد اطاعت از ولایت فقیه است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه، امام علی (ع). (۱۳۸۶)، ترجمه نهج البلاغه، چاپ هفتم، تهران: پیام عدالت.
۳. اشرف، احمد و بنو عزیز، علی. (۱۳۸۸)، طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، «ترجمه سهیلا ترابی فارسانی»، تهران: نیلوفر.
۴. امیری خراسانی، احمد. (۱۳۸۹)، نامه پایداری (مجموعه مقالات سومین کنگره ادبیات پایداری)، چاپ اول، کرمان: نشر گرا وابسته به مؤسسه جهاد فرهنگی حماسه ثارالله.
۵. آبراهامیان، پرواندا. (۱۳۸۰)، ایران بین دو انقلاب (از مشروطه تا انقلاب اسلامی). «ترجمه کاظم فیروزمند»، حسن شمس آوری و محسن مدیر شانه چی، چاپ چهارم، جلد ۲، تهران: مرکز.
۶. آرید وویچ گرانوسکی، ادوین و دیگران. (۱۳۸۶)، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، «ترجمه کیخسرو کشاورزی»، چاپ سوم، تهران: مروارید.
۷. ثواقب، جهانبخش. (۱۳۸۱)، ایران و سازمان آزادیبخش فلسطین (۱۳۶۷-۱۳۵۷). شیراز: مرکز نشر دانشگاه شیراز.
۸. حائری، عبدالهادی. (۱۳۸۱)، تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران: امیرکبیر.
۹. حسینی بلخی، سید حسین. (۱۳۸۳)، امام خمینی (ره) و احیای اندیشه فراگیر دین، چاپ دوم، ناشر، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۱۰. خمینی، روح الله. (۱۳۸۴)، **صدر انقلاب از دیدگاه امام خمینی (ره) - تبیان آثار موضوعی (دفتر ششم)**، طراحی آتیه کبیری. چاپ چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۱. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳)، **لغت نامه دهخدا**، ج ۴، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۲. رحمانی، عبدالجبار. (۱۳۸۳)، **نتایج معنوی انقلاب اسلامی، باسازی تفکر اسلامی در اندیشه امام خمینی**، چاپ دوم، بی جا: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۳. ستاری، جلال. (۱۳۸۷)، **هویت ملی و هویت فرهنگی (بیست مقاله در قلمرو تاریخ و فرهنگ)**، تهران: کارنگ.
۱۴. شاه جوینی، محمدامین. (۱۳۷۸)، **بنیان مرصوص امام خمینی «ره» در بیان و بنان آیت الله جوادی آملی**، چاپ دوم، قم: اسراء.
۱۵. عیسی نیا، رضا. (۱۳۸۶)، **انقلاب و مقاومت در سیره امام خمینی**، تهران، مؤسسه چاپ و نشر عروج.
۱۶. قادری، سید رضی. (۱۳۹۰)، **مهدویت در صحاح سته**. قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود.
۱۷. کسروی، احمد. (۱۳۷۶). **تاریخ مشروطه ایران**، چاپ هجدهم، تهران: امیرکبیر.
۱۸. ماری کن، هایدی. (۱۳۸۷). **از زبان داریوش**، مترجم دکتر پرویز رجبی، تهران: کارنگ.
۱۹. ملک زاده، مهدی. (۱۳۲۸)، **تاریخ انقلاب مشروطه**، تهران: ابن سینا.
۲۰. نقیب زاده، احمد. (۱۳۷۹)، **دولت رضاشاه و نظام ایلی (تأثیر ساختار دولت قدرت گرای رضاشاه بر نفوذ قبایل و عشایر)**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

مقاله‌ها

۲۱. - بخشی، عباس. (۱۳۹۲)، **روایتی از مشروطه تا مشروطیت (به بهانه ۱۴ خرداد سال روز انقلاب مشروطه)**، دو هفته نامه تراز، شماره ۸.
۲۲. شاه علی، احمدرضا. (۱۳۹۰)، **«راهبرد حکومتی امام خمینی (ره) در مقایسه با رهبران روحانی مشروطه»**، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال اول، شماره (۱). ۱۷۳-۱۵۱.

۱۶۴ / دینداری، برجسته‌ترین جلوه پایداری در جریان‌های انقلابی ایران...

۲۳. طباطبایی، سید محمدرضا و حجّتی، علی. (۱۳۹۱)، «دلایل سازگاری حکومت مشروطه با مبانی اسلامی در اندیشه سیاسی آخوندخراسانی»، فصلنامه علمی - پژوهشی شیعه‌شناسی، سال دهم، شماره (۳۷)، صص ۶۸-۷۳.
۲۴. یزدی، عصمت. (۱۳۸۸)، «مبانی نهضت عاشورادر قرآن»، نشریه قرآن و حدیث بینات، شماره (۴)، صص (۲۴۳-۲۳۶).